

Goodbye Architecture

**De architectuur van
crematoria in Europa**

nai010 uitgevers

INHOUD

Kaart 6

Goodbye Architecture 8

Introductie door
Vincent Valentijn en
Kim Verhoeven

Leeswijzer 15

Crematoria

Alfaset 18
Oslo (NO)

Hofheide 72
Holsbeek (BE)

Baumschulenweg 24
Berlijn (DE)

Kassel 78
(DE)

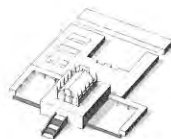
Bispebjerg 32
Kopenhagen (DK)

Liebenfels 82
Baden (CH)

Brno 38
(CZ)

Medway 86
Chatham (UK)

Crematorion 44
Amsterdam (NL)

De Nieuwe Noorder 92
Amsterdam (NL)

Crownhill 48
Milton Keynes
(UK)

Nordheim 98
Zürich (CH)

Fælles krematoriumet 54
Ringsted (DK)

Père-Lachaise 106
Parijs (FR)

Haslum 60
Bærum (NO)

Rennes Métropole 112
Rennes (FR)

Heimolen 66
Sint-Niklaas (BE)

Rosenberg 118
Winterthur (CH)

Zorgvlied is een van Nederlands bekendste begraafplaatsen. Gesticht in 1870 en geliefd bij de gegoede Amsterdamse burgerij door de schitterende ligging aan de Amstel, de pittoreske aanleg en de deftige rust die ze uitstraalt. Het ontwerp door tuinarchitecten Zocher, in Engelse landschapsstijl, bootst zo veel mogelijk de vrije natuur na en is sinds 2007 een rijksmonument. Bijzonder is ook de aanlegsteiger die het mogelijk maakt om de rouwstoet over water te laten aanmeren. Vele beroemdheden lieten zich zo via de Amsterdamse grachten en de Amstel naar hun laatste rustplaats varen. Het duurde echter nog tot 2016 voor een langgekoesterde wens in vervulling ging, toen werd het crematorium waarover al sinds de jaren zeventig werd gesproken in gebruik genomen.

Afscheid op de begraafplaats

Het crematorium herintroduceert een principe dat aan het begin van de moderne crematie stond: de overdekte crematieoven op de begraafplaats zelf.¹ Het crematorium wordt hier, in tegenstelling tot wat in Nederland gebruikelijk is, gescheiden van de uitvaartdienst. Op deze manier kan er rond de crematie een ritueel plaatsvinden dat de traditionele teraardebestelling dichter benadert. Het is mogelijk de afscheidsdienst elders te houden, maar ook in de monumentale aula van Zorgvlied zelf. Na de dienst wordt de kist met de overledene dan onder begeleiding van de nabestaanden vervoerd over de meanderende paden van de landschapstuinen van Zorgvlied, waarna de kist aan de oven wordt besteld in plaats van in het graf.

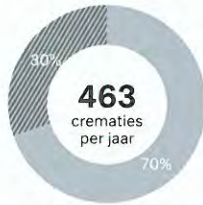
¹ Het Crematorium vertoont overeenkomsten met het eerste crematorium in Woking, dat in 1879 in gebruik werd genomen, zie afb. p. 261.

Crematorion

Locatie
Opdrachtgever
Architect
Jaar

Amsterdam (NL)
Gemeente Amstelveen
GroupA
2016

De ovenruimte als afscheidsplek

Crematies

- crematies 'technisch'
- getuigen

Programma

- ceremoniele ruimten
- ovenruimte / techniek

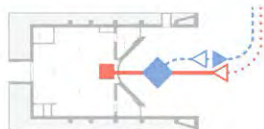
1 crematieoven

Lichtschacht

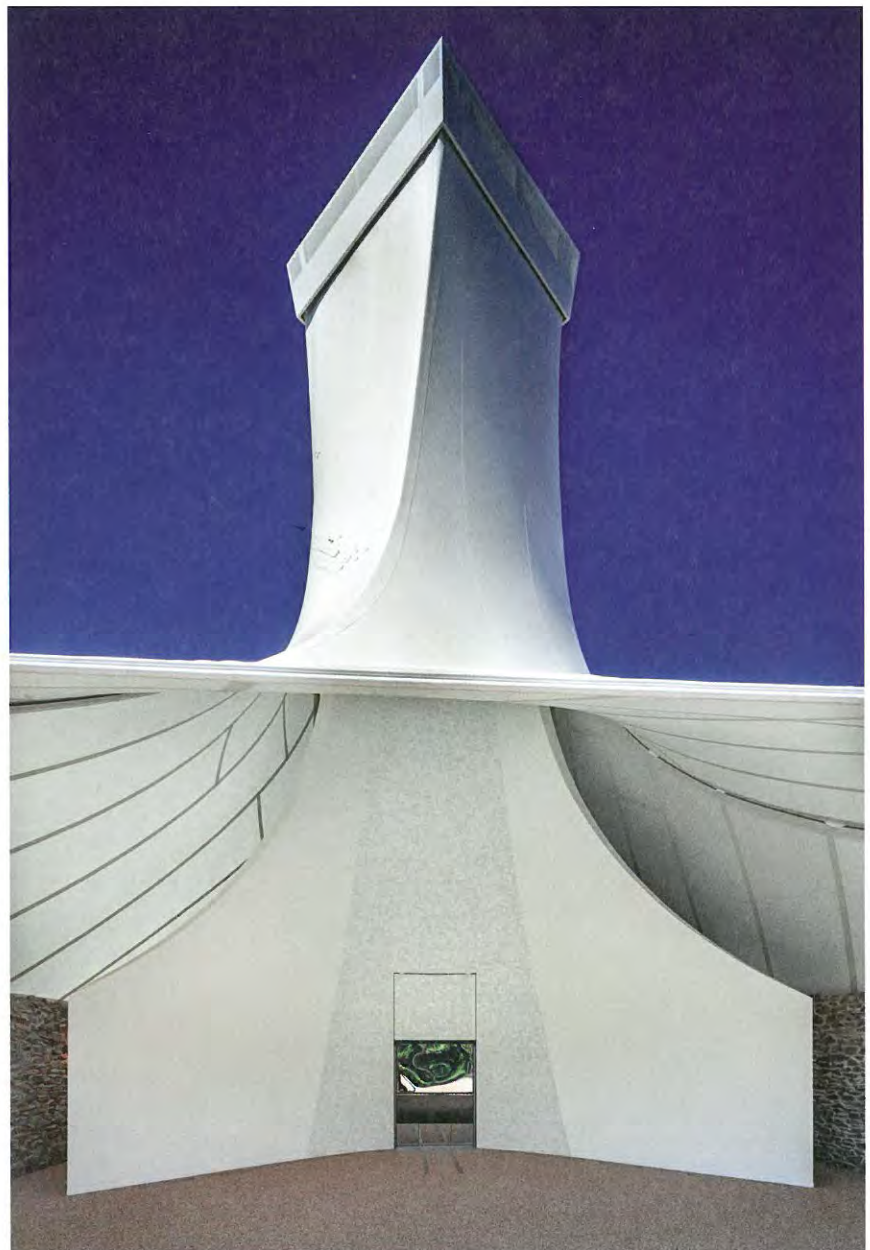
Activiteitenstroom

Kiststroom	Bezoekersstroom
▷ entree kist	▷ entree bezoekers
— route kist	▷ uitgang bezoekers
- - - route rouwauto	- - - route nabestaanden
■ crematieoven	■ getuigenruimte

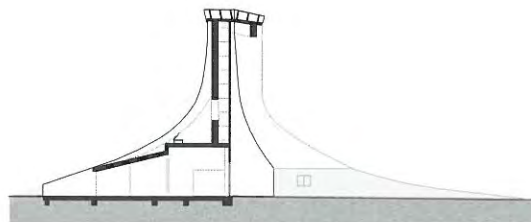
Crematoriumpaviljoen

Het crematoriumgebouw, een paviljoen met een beperkt programma, staat als een monument op de begraafplaats. In een overdekt voorhof bevindt zich, in het zicht, de toegang tot de crematieoven met daarachter de benodigde techniek. De directie van Zorgvlied wilde een modern, zo vooruitstrevend mogelijk gebouw. De architect ontwierp hiervoor een lichte constructie van wit tentdoek met een hoogte van 16 meter. Het materiaal van de kap laat licht door en kan in verschillende kleuren worden aangelicht, naar gelang de wensen van de nabestaanden.

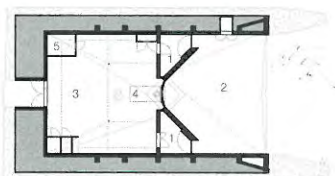
Invoerruimte

Doorsnede

Schaal 1:750

Plattegrond

- 1 ingang
- 2 getuigen bij invoer
- 3 installaties
- 4 crematieoven
- 5 urnenopslag

Schaal 1:750

0 1 5 10m

Landschappelijke inbedding

Het crematorium is zorgvuldig ingebed op de begraafplaats, die langzaam oploopt richting het gebouw. Het basement van het paviljoen bestaat uit gestapelde stenen en benadrukt het aardse bestaan en symboliseert zwaarte. Het witte tentdoek is licht en translucient, het volgt een curve die voortkomt uit het terrein en naar de hemel draait. Het staat voor het lichte en het transcendente. De wand waarin de oven is ingebed, is bedekt met glasmozaïek en reflecteert het licht dat door het doek en de opening in de punt van de tent binnentreedt.

Ruimte voor andere rituelen

Het paviljoen wordt Crematorion genoemd als alternatief voor crematorium. Zo wordt er verwezen naar de andere invulling van het uitvaartritueel, die heel bewust tot stand is gebracht. Crematorion is een samentrekking van de woorden crematie en Orion (sterrenbeeld), de hemel waar het gebouw naar wijst. Het idee om nabestaanden de mogelijkheid te geven bij de invoer aanwezig te zijn, is iets wat in bestaande crematoria in Nederland gewoonlijk lastig realiseerbaar is vanwege het vaak fabrieksmatige karakter van de invoer- en ovenruimten. Bovendien is er dankzij de opzet en de locatie in principe geen limiet aan het aantal mensen dat aanwezig is bij de invoer. Het stelt nabestaanden in staat zelf invulling te geven aan het feitelijke moment van fysieke overgang.

Achterzijde

Ontwikkeling van crematoriumarchitectuur

De ontwikkeling van het crematorium is tot nu toe, in tegenstelling tot andere gebouwtypen, niet hand in hand gegaan met een langdurige en gestage culturele ontwikkeling. Het crematorium ontstond als gebouw in samenhang met de ontwikkeling van een technische innovatie, de crematieoven. Als typering geldt dat het een gebouw betreft waarin de crematieoven is ondergebracht, maar welke functies tot het crematorium behoren¹ en hoe die kunnen worden vormgegeven, staat al sinds het ontstaan ervan ter discussie.

rond 1900

1876 Cimitero Monumentale
Milaan (IT)

1878 Gotha (DE)

1932 Praag (CZ)

1937 Mariebjerg
Gentofte (DK)

1967 Nordheim
Zürich (CH) p. 98

1967 Mortonhall
Edinburgh (UK)

1969 Vestre lille kapel
Aarhus (DK) p. 148

1970 Coychurch
Bridgend (UK)

1984 Crematorio di Modena (IT)

2002 Yarden
Haarlem (NL) p. 166

2003 Rosenberg
Winterthur (CH) p. 118

2003 Linz (AT)

2008 Heimolen
Sint-Niklaas (BE) p. 66

2009 Rennes Métropole
Vern-sur-Seiche (FR) p. 112

2012 De Nieuwe Noorder
Amsterdam (NL) p. 92

2013 Faelleskrematoriet
Ringsted (DK) p. 54

2013 Hofheide
Holsbeek (BE) p. 72

2014 Viladecans (ES)
p. 154

2015 Amiens (FR)

2016 Crematorium
Amsterdam (NL) p. 44

De pioniers

In de periode van de crematiepioniers, aan het einde van de achttiende eeuw, vond het afscheid zelf plaats in het crematorium. Dit kwam als vanzelfsprekend voort uit het wegvallen van de kerkelijke dienst. De ruimtelijke indeling van crematoria ten behoeve van zowel de crematie als het afscheid was zeer divers.² Vooral de manier waarop de ovenruimte was gesitueerd, was onderscheidend voor het gebouw. Er waren crematoria die de kist horizontaal naar de oven transporteerden, waarbij de bezoekers de invoer kon meemaken zoals in Milaan, in sommige crematoria werd de kist met een lift naar een oven in de kelder vervoerd en in andere, met name in Amerika en Duitsland, stond de oven zelfs centraal in de ruimte met daaromheen de genodigden. Zo ontstonden er in die tijd

1889 Père-Lachaise
Parijs (FR)

p. 106

1902 Golders Green
Londen (UK)

1913 Westerveld
Drie-huis (NL)

1922 Feuerhalle Simmering
Wenen (AT)

1929 Brno (CZ)

p. 38

1920 >

1940 Woodland
Stockholm (SE)

1957 Liebenfels
Baden (CH)

p. 82

1959 Medway
Chatham (UK)

p. 86

1965 Skogsljus
Gävle (SE)

p. 124

1966 Haslum
Baerum (NO)

p. 60

1960 >

1986 Grenoble (FR)

1998 Baumschulenweg
Berlijn (DE)

p. 24

2001 Kassel (DE)

p. 78

2002 Bispebjerg
Kopenhagen (DK)

p. 32

2002 Waldfriedhof
Duisburg (DE)

p. 190

2000 >

2009 Alfaset
Oslo (NO)

p. 18

2010 Tempio di Crema
Crema (IT)

p. 130

2010 Vestfold
Sandefjord (NO)

p. 142

2011 Uitzicht
Kortrijk (BE)

p. 136

2011 Crownhill
Milton Keynes (UK)

p. 48

al direct twee concepten waarbij de feitelijke crematie al dan niet een vanzelfsprekend onderdeel was van het afscheid. Qua stijl werden de gebouwen in het algemeen ontworpen in een neoklassieke architectuur, die vooral refereerde aan de architectuur van tempels en kerken.

De revolutie, van begraven naar crematie

Na de pionierstijd ontwikkelde het cremeren zich verschillend in de diverse delen van Europa, zowel qua tempo als de culturele inbedding ervan.³ Algemeen is te zien dat daar waar de kerk als plek van afscheid verlaten werd, het crematorium juist opkwam. De architectuur van crematoria, die niet gebonden zijn aan een traditie of strikt programma, weerspiegelt de lokale context waarin ze zijn

ingebied. Dit geldt zowel voor het gebruik als voor de uitdrukking van de gebouwen.

Naarmate crematie meer in zwang raakte als technologisch, seculier alternatief, was de verbinding tussen techniek en afscheid steeds vaker onderwerp van discussie. Zo schreef de Duitse architect Fritz Schumacher eind jaren dertig dat er in de architectuur een nieuwe, niet-historiserende, sacrale sfeer moest weerklinken waarbij de bezoekers en de techniek van elkaar gescheiden moesten zijn.⁴ Toen er meer crematoria ontwikkeld werden met een functioneel, industrieel karakter, leidde dit eerst in Engeland en later in heel Europa tot kritiek. Volgens architect P.B. Bond was het vooral problematisch dat er een religieuze dienst moest plaatsvinden in een seculier gebouw en dat er bovendien (nog) geen geschikte liturgie was, waardoor

het afscheid geen emotioneel adequaat einde had.⁵

Erfgoed in ontwikkeling

Tegenwoordig wordt het crematorium veelal beschouwd als een unieke, autonome ontwerp-opgave. Welke functies een crematorium bevat wordt grotendeels ingegeven door opdrachtgevers en wordt vervolgens geïnterpreteerd door architecten. Met zijn sterk wisselende functies en gebruik, is het crematorium meer ambigu dan welke gebouwtipe dan ook. Het lijkt erop dat het nog lang zo zal zijn dat 'het crematorium' op verschillende plekken in Europa een andere architectonische verschijningsvorm behoeft. Crematoria spelen een steeds belangrijkere rol in onze maatschappij en zijn er, nog meer dan andere gebouwen, een afspiegeling van.

1 Zie ook de introductie, p. 8 e.v., en 'Het functionele programma', p. 178-179. 2 Architect Albert Chambers Freeman gaf in 1904 voor het eerst een overzicht van crematoria: Cremation in Great Britain and Abroad. 3 Zie bijvoorbeeld ook de grafiek 'Ontwikkeling crematie', p. 11. 4 Schumacher 1939. 5 Bond 1967. Peter Bernard Bond was partner in het bureau van Edwin Maxwell Fry, een van de pioniers van het modernisme in Engeland, en ontwierp het crematorium in Coychurch, waarin hij enkele van zijn opvattingen over crematoria uitwerkte. Professor architectuur-geschiedenis en autoriteit op het gebied van crematoria Hilary Grainger publiceerde 'Maxwell Fry and the "Anatomy of Mourning"' over dit crematorium in Grainger 2010.

De plek van het crematorium

Waar we afscheid nemen van onze dierbaren reflecteert de positie van 'de dood' in onze maatschappij, terwijl onze omgang met deze plek weer spiegelt hoe we invulling geven aan het afscheid. In ieder geval heeft het reizen naar een plek, en de beleving hiervan veel invloed op onze ervaring van het afscheid.

Vestfold Sandefjord (NO)

Skogsljus Gävle (SE)

Tempio di Cremazione Parma (IT)

Uitzicht Kortrijk (BE)

Waldfriedhof Duisburg (DE)

Nordheim Zürich (CH)

Crematorium Amsterdam (NL)

Bispebjerg Kopenhagen (DK)

Brno (CZ)

Medway Chatham (UK)

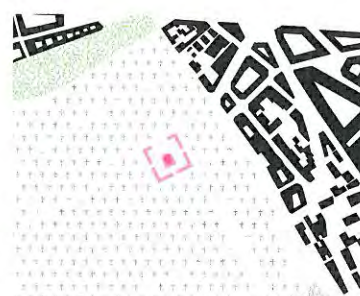
De Nieuwe Noorder Amsterdam (NL)

Crownhill Milton Keynes (UK)

Viladecans (ES)

Père-Lachaise Paris (FR)

De gang naar het crematorium

De ervaring van het moment van afscheid begint voor genodigden met de gang naar het crematorium. Begraafplaatsen bevinden zich vaak aan de randen van onze steden en dit geldt mogelijk nog meer voor crematoria. Omdat ze in eerste instantie een functioneel alternatief vormen, wordt er vaak gekozen voor praktische plekken met voldoende ruimte om te parkeren, die goed bereikbaar zijn en waar bovendien het risico op bezwaren door omwonenden klein is.¹

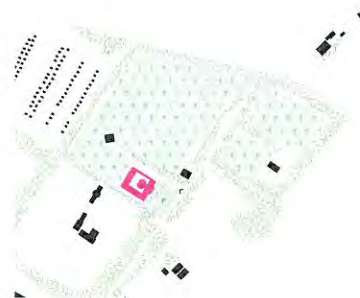
Naar het crematorium gaan betekent hoe dan ook een 'andere wereld' betreden. De locatie en inbedding kunnen deze beleving ondersteunen en de overgang voor bezoekers ervaarbaar maken. Het insceneren van de aankomst en de inbedding wordt vaak sterk ingegeven door de landschappelijke context van het gebouw.

Heimolen Sint-Niklaas (BE)

Hofheide Holsbeek (BE)

Yarden Haarlem (NL)

Fælleskrematoriet Ringsted (DK)

Liebenfels Baden (CH)

Baumschulenweg Berlijn (DE)

Rennes Métropole Vern-sur-Seiche (FR)

Alfaset Oslo (NO)

Haslum Baerum (NO)

Kassel (DE)

Rosenberg Winterthur (CH)

Vestre lille kapel Aarhus (DK)

De locatie van crematoria

Op de situatietekeningen van de projecten is herkenbaar hoe dicht de omgeving rond het crematorium bebouwd is, of er natuur in de vorm van bos en water is en of het gebouw op of aan een begraafplaats gelegen is. Typische plekken voor crematoria zijn vaak: op de begraafplaats zelf, de niet-plek, en de grens- of buitenplaats. De begraafplaats is vaak een logische en praktische plek voor het crematorium. De inbedding is dan bijna als vanzelfsprekend; de begraafplaats, als plek van herinnering en respect, fungeert als natuurlijk decor. Bovendien is de relatie functioneel, de asresten kunnen ter plekke hun bestemming vinden. Crematoria die in de stad liggen, zoals Père-Lachaise in Parijs of Bispebjerg in Kopenhagen, zijn gesitueerd op oude begraafplaatsen die inmiddels zijn opgeslokt door de stad. Ze vormen nu

oases van rust en bezinning in de rumoerige alledaagsheid en zijn niet zelden geliefde plekken om te onthaasten.

Een niet-plek² refereert aan niet-beladen, generieke plekken zoals snelwegen, industrieterreinen, snelweg-winkelcentra en dergelijke. Relatief veel crematoria zijn bewust op of in de buurt van dergelijke plekken gebouwd. Van oorsprong is het crematorium immers vooral utilitair van aard. Het ensceneren van een overgang, de aankomst bij het crematorium, behoeft dan meer aandacht. Yarden laat hier bijvoorbeeld een interessante benadering zien. Door het gebouw rond een tuin te bouwen, construeert het als het ware zijn eigen natuurlijke context.

Grens- of buitenplaatsen zijn plekken die veelal gekenmerkt worden door landschappelijke kwaliteiten, dit kan zowel gecultiveerd (Uitzicht) als natuurlijk van aard zijn

(Skogsljus; Nordheim). Het betreden van een dergelijke locatie wordt vaak nauwkeurig geënceneerd. Soms, zoals bijvoorbeeld bij Hofheide en Liebenfels, gaan de inbedding en de architectuur letterlijk hand in hand.

Herinnering en landschap

Vanuit de psychologie wordt aangegeven dat velen er baat bij hebben om de overledene te identificeren met een fysieke, ruimtelijke plek. In het geval van een crematie kan dat een eigen betekenisvolle plek zijn, het urnengraf, een strooiplek of columbarium. De relatie met het moment van afscheid en de plek van fysieke overgang, het crematorium zelf, kan hierin een ondersteunende rol spelen. De aanwezigheid van een 'landschap voor herinnering' kan een geschikte context vormen voor het crematorium.

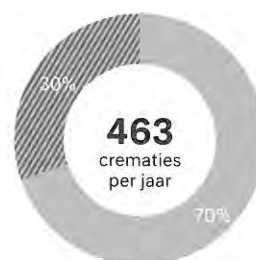
1 Zie ook NIMBY in 'Schoorstenen en andere taboes', p. 188-189. 2 Term geïntroduceerd door Marc Augé in Augé 1992.

Het aantal crematies

Een van de belangrijkste redenen voor het ontstaan van crematoria in Europa is nog steeds onderwerp van controverse. De efficiëntie van lijkverbranding staat altijd in relatie tot het fabrieksmatige karakter dat vrijwel alle crematoriumgebouwen proberen te verbergen. Het aantal crematies die crematoria uitvoeren, weerspiegelt echter ook enkele elementen die van invloed zijn op de architectuur. Wat direct in het oog springt, zijn de enorme verschillen in de hoeveelheid crematies die worden uitgevoerd. Voor de crematoria die in dit boek zijn opgenomen, varieert het aantal van 550 tot meer dan 10.000 crematies per jaar.

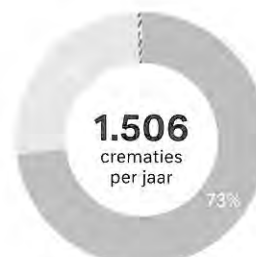
De Nieuwe Noorder
Amsterdam (NL)

Crematorion
Amsterdam (NL)

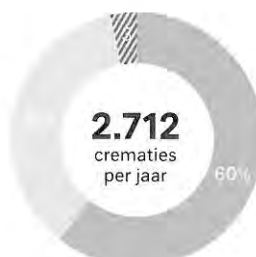
Rennes Métropole
Vern-sur-Seiche (FR)

Skogsljus
Gävle (SE)

Tempio di Cremazione
Parma (IT)

Heimolen
Sint-Niklaas (BE)

Rosenberg
Winterthur (CH)

Medway
Chatham (UK)

Bispebjerg
Kopenhagen (DK)

Nordheim
Zürich (CH)

Waldfriedhof
Duisburg (DE)

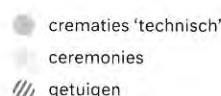
Fælleskrematoriet
Ringsted (DK)

Père-Lachaise
Parijs (FR)

Baumschulenweg
Berlijn (DE)

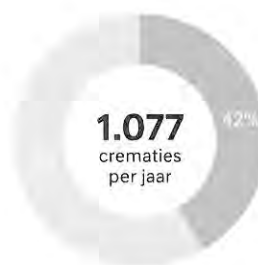

Viladecans
(ES)

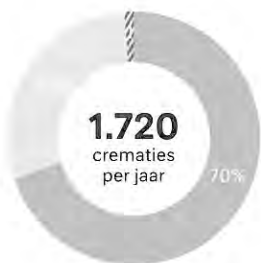
Yarden
Haarlem (NL)

Haslum
Bærum (NO)

Vestfold
Sandefjord (NO)

Liebenfels
Baden (CH)

Crownhill
Milton Keynes (UK)

Kassel
(DE)

Vestre lille kapel
Aarhus (DK)

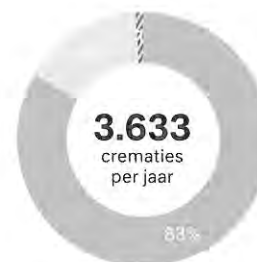
Uitzicht
Kortrijk (BE)

Brno
(CZ)

Alfaset
Oslo (NO)

Hofheide
Holsbeek (BE)

Spreading van crematoria

In enkele landen bepaalt de overheid middels beleidsregels de spreading, oprichting en capaciteit van crematoria, terwijl dit elders wordt overgelaten aan marktpartijen. Partijen kunnen dan in grote mate zelf bepalen of oprichting van een crematorium economisch interessant is. Omdat bij de keuze voor een crematorium de fysieke nabijheid vaak een belangrijke factor is voor het publiek, ziet men in landen waar de stichting overgelaten wordt aan de markt relatief veel kleinere crematoria met een grotere dichtheid. Andersom is er in landen waar vanuit de overheid gereguleerd wordt vaker een beperkt aantal grotere crematoria met overeenkomstige capaciteit. Er is dan ook vaak bewust een overcapaciteit, door regulering kan er goed geanticipeerd worden op een toenemende vraag.

Samenhang met het programma

Er lijkt in eerste instantie weinig samenhang tussen het programma en de crematiecapaciteit. De projecten laten zien dat het crematorium waar het kleinste aantal crematies wordt verricht als een volledig uitvaartcentrum functioneert, terwijl crematoria waar meer crematies plaatsvinden soms nauwelijks andere functies uitvoeren dan de crematie zelf.¹ Er wordt daarom weergegeven hoeveel procent van de crematies vergezeld ging van een afscheidsceremonie op het crematorium en hoevelen van degenen die een ceremonie ter plekke organiseerden ook de invoer als onderdeel van de uitvaart wilden meemaken. Het is met name de samenhang tussen de hoeveelheid crematies, het aantal ceremonies en de frequentie waarmee de invoer bijgewoond wordt, die iets zegt over de lokale gebruiken, het benodigde programma en de architectuur.

Efficiëntie van crematoria

De feitelijke efficiëntie van crematoria hangt samen met de toegepaste overcapaciteit en het gebruik. Met name de gebruikperiode is van grote invloed. Wanneer een oven iedere dag opnieuw opgestookt moet worden, is dit veel minder efficiënt dan eens per week een continue stookperiode van zestig uur; dit verbruikt tot de helft minder brandstof. Dit is afhankelijk van lokale wetten en gebruiken. Zo mag er soms alleen in het bijzijn van tenminste twee personen ingevoerd worden, zijn er verschillen tussen technische crematies en crematies met ceremonies, et cetera. De wens om de efficiëntie te vergroten, is veelal milieutechnisch van aard want het spaart veel (vaak fossiele) brandstof. Op het gebied van milieubelasting worden er steeds strengere eisen aan crematoria gesteld en zal dit gegeven vaker onderwerp van gesprek worden.

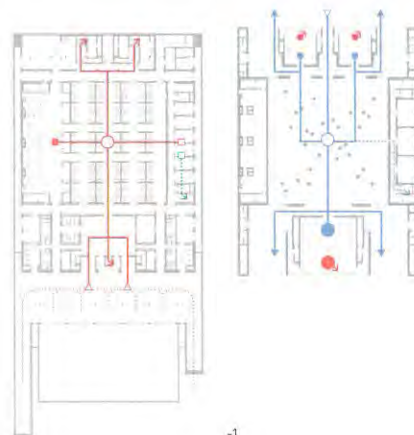
¹ Vergelijk Crematorio Viladecans met bijvoorbeeld Fælleskrematoriet in Ringsted.

De logistiek van crematoria

Het stroomschema van activiteiten is een van de belangrijkste onderdelen van het ontwerp van crematoria. De logistiek is een functionele puzzel om de werking te optimaliseren, daarnaast structureert en stroomlijnt het de ervaring van alle bezoekers.

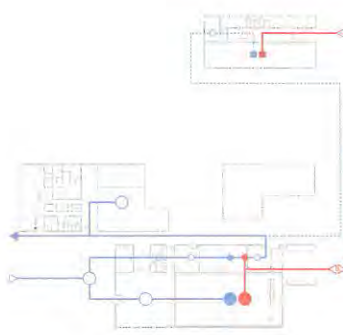
Alfaset Oslo (NO)

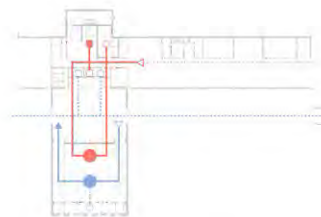
Baumschulenweg Berlin (DE)

Haslum Baerum (NO)

Heimolen Sint-Niklaas (BE)

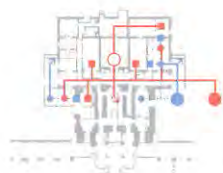
Liebenfels Baden (CH)

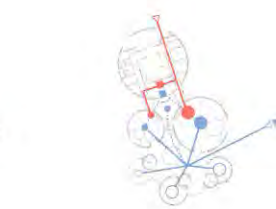
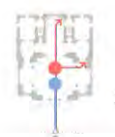
Kassel (DE)

Nordheim Zürich (CH)

Père-Lachaise Parijs (FR)

Rennes Métropole Vern-sur-Seiche (FR)

Uitzicht Kortrijk (BE)

Waldfriedhof Duisburg (DE)

Viladecans (ES)

Yarden Haarlem (NL)

Twee stromen

In de schematische weergave van het crematorium zijn er altijd twee hoofdstromen te herkennen: de route van de kist en die van de bezoekers. De afhandeling van de kist is strikt gereguleerd, omdat het van belang is dat hier geen fouten gemaakt worden. Een heldere ruimtelijke organisatie helpt bij de ordelijke uitvoering van activiteiten rond de kist, de verbranding en de asresten.

De logistiek voor bezoekers hangt sterk samen met de verschillende functies,¹ met name rond de afscheidsdienst. De routing structureert de sequentie van momenten van afscheid en de daarbij behorende ruimten. Het behelst daarmee niet alleen een ruimtelijke, maar ook een temporele structuur. Het feit dat er vaak meerdere afscheidsdiensten tegelijk of achter elkaar moeten kunnen plaatsvinden, heeft grote invloed op de afwikkeling van de bezoekersstroom.

Bispebjerg Kopenhagen (DK)

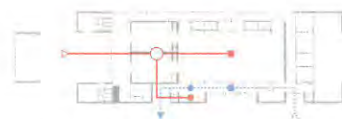
Brno (CZ)

Crownhill Milton Keynes (UK)

Crematorium Amsterdam (NL)

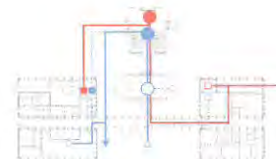
Fælleskrematoriet Ringsted (DK)

Hofheide Holsbeek (BE)

Medway Chatham (UK)

De Nieuwe Noorder Amsterdam (NL)

Rosenberg Winterthur (CH)

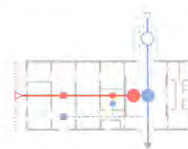
Skogsljus Gävle (SE)

Tempio di Cremazione Parma (IT)

Vestfold Sandefjord (NO)

Vestre lille kapel Aarhus (DK)

Enscenering van een beleving

Het is vrijwel altijd zo dat de kiststroom en de bezoekersstroom strikt van elkaar gescheiden zijn in ruimte en tijd. De twee delen vallen enkel samen op specifieke momenten zoals de opbaring, de ceremonie, de invoer en de asbestemming. Op deze manier worden het ritueel en de beleving van de bezoeker geregisseerd. De bezoekersstroom is in enkele crematoria vormgegeven volgens het 'kerkprincipe', waarbij bezoekers vrijelijk komen en gaan via dezelfde route. Als de diensten dicht op elkaar gepland worden, werkt dit principe echter slecht. Het bemoeilijkt de in- en uitstroom van het auditorium en zorgt er bovendien voor dat verschillende groepen rouwenden elkaar ontmoeten. Er wordt daarom ook wel een 'lopendeband-principe' toegepast, waarbij de in- en uitgang van elkaar gescheiden zijn. Nadeel hiervan is

dat het soms als dwingend ervaren wordt.

De mate waarin en manier waarop de twee stromen samenvallen hebben veel invloed op de beleving van het afscheid. Hoewel er vaak voor wordt gekozen om de twee stromen niet te vermengen, zijn er ook crematoria waarbij er nadrukkelijk de mogelijkheid is voor de rouwenden om een deel van de route met de kist af te leggen. De mogelijkheid om de kist de zaal in te dragen bij aanvang van de dienst komt veel voor, maar soms kunnen de nabestaanden de kist ook naar de oven vergezellen binnen de context van het uitvaartritueel.

Flexibiliteit en evolutie van rituelen

Naarmate het ritueel handelen rond de crematie zich verder ontwikkelt, is het in ieder geval duidelijk dat de manier waarop mensen een afscheidsdienst invullen steeds individueler van aard wordt. Men wil eigen,

persoonlijke keuzes maken om zo zelf het moment dat voor hen zo belangrijk is, vorm te geven. Om hier ook ruimtelijk aan tegemoet te komen, zal het crematorium steeds flexibeler moeten zijn, niet alleen in aanbod, maar ook in het hanteren van een wisselend aantal bezoekers.

Met name in crematoria waar meerdere functies aanwezig zijn, kunnen gebruikers het crematorieritueel op meerdere manieren invullen. In enkele crematoria in België bijvoorbeeld² kan een variabele sequentie van rituele handelingen aangeboden worden. Met name de bezoekersstroom vraagt dan om een architectonische benadering die dit mogelijk maakt. Een routing verloopt dan niet enkelvoudig lineair, zoals vaak gebruikelijk, maar laat diverse lineaire verlopen naast elkaar toe; men zou kunnen spreken van een matrixvormige routing.

1 Zie ook 'Het functionele programma', p. 178-179. 2 Zie ook interview met Kris Coenegrachts, p. 227 e.v..

Rituelen, ruimte en atmosfeer

Onze beleving van een plek, een gebouw, is een complex geheel van bewuste en onbewuste interpretaties van wat we denken, zien, horen en voelen. De totaliteit van dat alles is atmosfeer. Volgens architect Peter Zumthor is atmosfeer het residu dat achterblijft in je geheugen en je gevoel als je een gebouw beleeft en het je raakt.¹

Alfaset Oslo (NO)

Baumschulenweg Berlijn (DE)

Fælleskrematoriet Ringsted (DK)

Haslum Baerum (NO)

Heimolen Sint-Niklaas (BE)

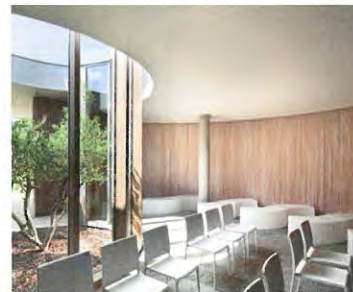
Hofheide Holsbeek (BE)

Nordheim Zürich (CH)

Père-Lachaise Parijs (FR)

Rennes Métropole Vern-sur-Seiche (FR)

Rosenberg Winterthur (CH)

Vestre lille kapel Aarhus (DK)

Viladecans (ES)

Waldfriedhof Duisburg (DE)

Yarden Haarlem (NL)

Karakters en atmosfeer

Op basis van de crematoria in Europa die onderdeel zijn van dit boek en het achterliggende onderzoek zijn er, zonder al te veel uitspraken te doen over smaak, wel typerende 'houdingen' te ontdekken die van grote invloed zijn op de wijze waarop een gebouw wordt ervaren. Dit is als het ware een concept voor het karakter, een leidmotief voor de beleving. Bij crematoria fluctueert dit karakter tussen dat van de fabriek, de heilige plek en het theater.² De meeste crematoria vertonen meerdere karaktereigenschappen tegelijkertijd en naast elkaar, maar kennen veelal een 'hoofdthema'.

Fabriek

De karakteristiek van fabriek klinkt wellicht onaangenaam, toch is het een element dat per definitie onderdeel is van het crematorium. Tot nu toe werd het technische aspect in de

Bispebjerg Kopenhagen (DK)

Brno (CZ)

Crownhill Milton Keynes (UK)

Crematorium Amsterdam (NL)

Kassel (DE)

Liebenfels Baden (CH)

Medway Chatham (UK)

De Nieuwe Noorder Amsterdam (NL)

Skogsljus Gävle (SE)

Tempio di Cremazione Parma (IT)

Uitzicht Kortrijk (BE)

Vestfold Sandefjord (NO)

meeste gevallen ontkend in de architectuur, er is echter een sterke tendens van acceptatie, waarbij openheid en eerlijkheid op veel waardering kunnen rekenen. Het fabriekskarakter mag er steeds vaker zijn. Het onderstrepen en thematiseren van de positieve elementen hiervan (helderheid, zuiverheid en zorgvuldigheid in plaats van 'de machinekamer'), moet dan wel zijn weerklink vinden in de esthetiek. In enkele crematoria in Scandinavië wordt bijvoorbeeld de ovenruimte zelf letterlijk vormgegeven als een kapel. De fysieke overgang en het ritueel kunnen zo samenkomen.

Heilige plek

Uitdrukkingen van het metafysische zijn in allerlei vormen in crematoria te vinden. Soms is er, in de vorm van een kapel, werkelijk een kerkelijk karakter (crematie is tenslotte voor

steeds meer gelovigen een acceptabele lichaamsbestemming), maar in verband met het seculiere crematorium is het vaak beter te spreken over de ervaring van het mystieke, 'wat men niet kan bevatten'.³ Een karakter waarin dit ook gethematiseerd wordt is 'het monument', waarin grootsheid – als in datgene wat groter is dan het menselijke – wordt uitgedrukt, veelal opgeladen met symboliek. Het crematorium Baumschulenweg (Berlijn) is hiervan een uitgesproken voorbeeld. Het construeren van een 'andere wereld' geheel buiten de normale werkelijkheid, is ook een terugkerende thematiek die bijvoorbeeld sterk toegepast is in Uitzicht (Kortrijk) en Hofheide (Holsbeek). De natuur als symbool van 'het paradijs' of het oorspronkelijke waarnaar men terugkeert, wordt in dit verband ook vaak gethematiseerd. In enkele crematoria zoals De Nieuwe Noorder (Amsterdam) en

Skogsljus (Gävle) vormt de aanwezigheid van 'de natuur' zelfs het hoofdkarakter.

Theater

Het crematorium is, zeker als de ceremonie er plaatsvindt, het theater voor het laatste afscheid. Het gebouw kan dit moment dramatiseren zoals eerder beschreven, maar het kan ook juist een ruimte zijn voor deze 'performance'. Het crematorium heeft dan een karakter dat meer doet denken aan het 'museum', dat zich leent voor heel diverse invullingen maar toch specifieke voorwaarden en een plechtige sfeer schept.

Soms wordt dit theater aangekleed als 'de woonkamer' om het publiek in een intieme sfeer te kunnen ontvangen. Deze trend lijkt hand in hand te gaan met de toenemende behoefte om de afscheidsdienst geheel of deels op eigen wijze invulling te geven.

¹ Uit lezing Peter Zumthor, 'Presence in Architecture. Seven Personal Observations', aan de Tel Aviv University, 10 november 2013. ² Zie ook de omschrijving van 'crematorium' in *Encyclopedia of cremation*, Lewis en Davies 2005. ³ Zie ook essay Luigi Bartolomei, 'Idealen in as', p. 194 e.v..

Schoorstenen en andere taboes

Of de schoorsteen al dan niet zichtbaar moet zijn bij een crematorium is een veel bediscussieerd onderwerp. Schoorstenen worden al sinds het ontstaan van het moderne crematorium gezien als een problematisch symbool. Ze worden in de loop der jaren en op allerlei plekken in Europa afwisselend expliciet getoond, gecamoufleerd, 'verzacht' of geheel onzichtbaar gemaakt.

Kassel (DE)

Rosenberg Winterthur (CH)

Crownhill Milton Keynes (UK)

Vestre lille kapel Aarhus (DK)

Brno (CZ)

Haslum Baerum (NO)

Heimolen Sint-Niklaas (BE)

Hofheide Holsbeek (BE)

Viladecans (ES)

Tempio di Cremazione Parma (IT)

Yarden Haarlem (NL)

- 1 Gewoon onderdeel van het crematorium, hier hoeft niets verborgen te worden.
- 2 Mag herkenbaar zijn, maar als onderdeel van het geheel.
- 3 Liever in het geheel niet laten zien, afleidend mogelijk disruptief symbool.
- 4 Juist toepassen als modern symbool voor de functie van het gebouw.

Baumschulenweg Berlijn (DE)

Crematorium Amsterdam (NL)

Uitzicht Kortrijk (BE)

Alfaset Oslo (NO)

Skogsljus Gävle (SE)

Père-Lachaise Parijs (FR)

Medway Chatham (UK)

Bispebjerg Kopenhagen (DK)

Waldfriedhof Duisburg (DE)

Fælleskrematoriet Ringsted (DK)

Vestfold Sandefjord (NO)

Liebenfels Baden (CH)

De Nieuwe Noorder Amsterdam (NL)

Nordheim Zürich (CH)

Rennes Métropole Vern-sur-Seiche (FR)

NIMBY

De term NIMBY ('not in my backyard') duidt op het feit dat mensen vaak wel het nut zien van bepaalde voorzieningen, maar er zelf geen hinder van willen ondervinden. In verband met crematoria geldt dit niet alleen voor de schoorsteen, maar bijvoorbeeld ook voor frequent verkeer van lijkwagens en rouwstoeten. Soms is de ongevroegde confrontatie met 'de dood', wat een taboe op zich is, genoeg om weerstand te wekken. Veel bezwaren hebben te maken met misperceptie. Zo wordt algemeen aangenomen dat de rook die wordt uitgestoten as van verbrande lichamen bevat. Met de moderne filtersystemen is er echter nog maar nauwelijks een verband tussen het stoffelijk lichaam en de rook die uit de schoorsteen opstijgt. De beleving is echter zo sterk dat er ondanks dit feit soms jarenlang wordt geprotesteerd.¹

De schoorsteen van het crematorium toont in ieder geval hoe de opdrachtgever (en ontwerper) denken dat het crematorium

zich zou moeten verhouden tot de maatschappij. De schoorsteen is niet per definitie een weerspiegeling van die relatie, vaak is het verkozen beeld het resultaat van een goed onderbouwde visie.

Verwisseling en asvermenging

Het verborgen karakter van de techniek geeft soms aanleiding om te veronderstellen dat er dingen gebeuren die het daglicht niet kunnen verdragen. Dit wordt versterkt doordat berichten over incidenten zo tot de verbeelding spreken dat ze lang blijven rouleren in de media. Een aantal bekende incidenten betreffen het verwisselen van identificatie, het vermengen van as² tijdens de verbranding en onzorgvuldige omgang met asresten. Hoe ingrijpend dit ook is, het betreft incidenten. Er zijn weinig vakgebieden waar zo extreem zorgvuldig gehandeld wordt.

Om het gevoel van 'het geheimzinnige' weg te nemen, worden er regelmatig open dagen gehouden en toont men graag hoe

alles in feite werkt. In de nieuwe crematoria is te zien dat de oplossing juist in de architectuur kan worden gezocht.³

Het vuur van crematoria

Centraal in ieder crematorium staat de crematieoven met hierin het alles verterende vuur. Dit vuur is een sterk symbool,⁴ waarvan het gebruik en onze beleving continue aan verandering onderhevig is. Terwijl in Praag de vlammen voor de entree het metafysische aspect benadrukken, zijn associaties met vuur op andere plekken in Europa nog vaak taboe. Dit gaat zo ver dat het gebruik van restwarmte voor bijvoorbeeld stadsverwarming nog regelmatig ter discussie staat. Het idee dat men warmte ontvangt die 'opgewekt' is door lijfverbranding schrikt af. De realiteit is dat de warmte niet in aanraking komt met het proces. Veel crematoria maken zelf gebruik van de vrijgekomen warmte en uit duurzaamheidsoverwegingen wordt ze steeds vaker grootschalig ingezet.⁵

¹ In het geval van crematorium Uitzicht, waar enkel de schoorsteen als een expliciet 'symbool' is ingezet, als teken in het landschap, leven er tot op heden nog steeds bezwaren bij enkelen.

² In feite is de 'as' technisch gezien geen as, maar zijn het overblijfselen na de crematie die voornamelijk uit gemineraliseerd botweefsel bestaan, zie ook 'as' in de begrippenlijst, p. 266.

³ Er zijn crematoria die zodanig ontworpen zijn dat alles 'toonbaar' is, zelfs vanuit het publieke domein. Zie ook 'De crematie als ritueel', p. 190-191. ⁴ Zie ook het artikel 'Het vuur in onze verbeelding', Laura Cramwinckel, p. 245 e.v. ⁵ In Denemarken wordt de restwarmte gebruikt uit ecologische overwegingen, zie ook Vestre lille kapel in Aarhus, p. 148 e.v.

De crematie als ritueel

Als het gaat over de rol van de oven is er in de architectuur van de Europese crematoria een duidelijke ontwikkeling zichtbaar. In veel crematoria worden de ovens en bijbehorende techniek zo veel mogelijk uit het zicht van het publiek gehouden, in de kelder of in een apart gebouwdeel. In enkele nieuwe crematoria echter mag de ovenruimte zichtbaar zijn, soms zelfs vanbuiten af.

Baumschulenweg Berlijn (DE)

Brno (CZ)

Skogsljus Gävle (SE)

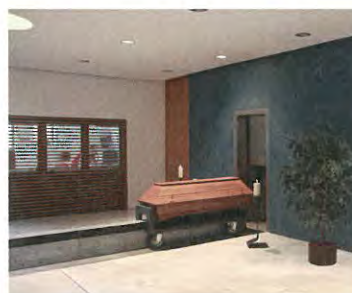
Tempio di Cremazione Parma (IT)

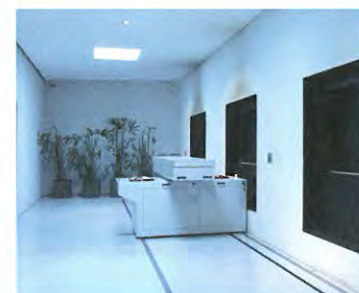
Rosenberg Winterthur (CH)

Hofheide Holsbeek (BE)

Kassel (DE)

Uitzicht Kortrijk (BE)

Viladecans (ES)

Alfaset Oslo (NO) *

Vestfold Sandefjord (NO) *

- 1 In de technische ruimte.
- 2 Met invoer vanuit een invoerruimte.
- 3 In een 'techniekloze' ovenruimte met een 'getuigenkamer'.
- 4 In een rituele ovenruimte, toegankelijk voor nabestaanden.

* Het is hier ook mogelijk de invoer in de ovenruimte zelf bij te wonen.

Fælleskrematoriet Ringsted (DK)

Bispebjerg Kopenhagen (DK)

Heimolen Sint-Niklaas (BE)

Haslum Baerum (NO)

Liebenfels Baden (CH)

Medway Chatham (UK)

Nordheim Zürich (CH)

Vestre lille kapel Aarhus (DK)

Crownhill Milton Keynes (UK)

Waldfriedhof Duisburg (DE)

De Nieuwe Noorder Amsterdam (NL)

Yarden Haarlem (NL)

Crematorium Amsterdam (NL)

Père-Lachaise Parijs (FR)

Rennes Métropole Vern-sur-Seiche (FR)

Zichtbaarheid en vertrouwen

Een belangrijke reden om het crematieproces tot aan de oven zichtbaar te maken, is om het publiek het vertrouwen geven dat alles met respect voor de overledenen en nabestaanden gebeurt. Om dit te faciliteren is het noodzakelijk dat de architectuur ervoor zorgt dat alle ruimten in het gebouw toonbaar zijn. Dat ook de ruimten van het 'technische' crematorium eerbied en respect uitstralen. Dit is niet alleen van belang voor de levenden, het zegt ook iets over onze omgang met de doden.¹ Een respectvolle sfeer zal ook de bijzondere rol van de werknemers en hun taken benadrukken.

Als het crematorium als geheel toonbaar is, dan is het nog slechts een kleine stap om dit ook naar buiten toe zichtbaar te laten zijn. Het grote voordeel is dat zo in het interieur ook licht en uitzicht binnen kunnen komen.²

De ontbrekende schakel

Op verschillende plekken in Europa is er vanuit het publiek steeds vaker de vraag om de invoer in de oven bij te wonen. De wens komt, behalve uit de behoefte om te weten wat er met de overledene gebeurt, met name voort uit het idee om het afscheidsritueel een 'bevredigend einde' te willen geven, zoals de teraardebestelling bij een begraafing. Al in 1967 stelde de Engelse architect P.B. Bond om deze reden voor de invoer van de kist op te nemen in het crematieritueel.³

Op dit moment is het aantal mensen dat de invoer wil bijwonen nog vrij beperkt. Het is de vraag of dit samenhangt met het beperkte aanbod of met een beperkte behoefte, hoogstwaarschijnlijk is het antwoord: beide. Op veel plekken is het bijwonen van de invoer nog lastig, niet beschikbaar of wordt de mogelijkheid niet actief kenbaar gemaakt. Waar dit wel gebeurt, wordt het bijwonen van de invoer door het publiek zeer gewaardeerd en is het van grote waarde. Alleen het feit dat

het kan geeft al het gevoel van openheid.

In ieder geval laten ontwikkelingen in de architectuur van crematoria zien dat dit vraagstuk serieus genomen wordt, omdat in diverse gebouwen inmiddels een geschikte invoerruimte, getuigenkamer en/of sacraal vormgegeven ovenruimte opgenomen zijn, waarbij wel de oven maar niet de 'rest' van de techniek zichtbaar is.

Nu en in de toekomst

Momenteel zien we in hoofdlijnen vier manieren waarop de crematieoven ruimtelijk in een crematorium is ingepast, zie p. 190. Niet alle crematoria vallen strikt in een van deze categorieën, er is ruimte voor interpretatie. Wel lijkt het erop dat de opgave voor de architectuur eruit bestaat om zowel de technische crematie als wezenlijk onderdeel van de dienst alsook het 'onzichtbaar' afwikkelen van de stoffelijke overgang mogelijk te maken.

1 Interview met Tom Olsen, Fælleskrematoriet, Ringsted. 2 Dit is te zien in diverse crematoria zoals Vestfold, Fælleskrematoriet, Alfaset en Rosenberg. 3 Bond 1967.

Dit boek brengt de architectuur van crematoria in Europa in beeld. Het laat zien hoe architectuur ruimte kan bieden voor rituelen van afscheid en herdenken.

Cremeren is een jonge maar snelgroeiende traditie in Europa. Daarnaast maken steeds meer mensen bewuste keuzes rond de dood en het cremeren: waar, hoe en in welke setting nemen we afscheid, wat betekent het cremeren en welke rol kan architectuur hierin spelen? Op zoek naar antwoorden hebben architecten Vincent Valentijn en Kim Verhoeven crematoria in heel Europa in kaart gebracht. Niet eerder werd de architectuur voor crematoria zo uitgebreid gedocumenteerd en van achtergrondinformatie voorzien.

***Goodbye Architecture* biedt een rijk scala aan architectonische referenties en aanknopingspunten voor de ontwikkeling van een funeraire architectuur die passend is voor een crematie.**

Met bijdragen van: Douglas J. Davies, Luigi Bartolomei, Laura Cramwinckel, KAAO architecten, PLAN01 architects, PUSHAK AS, Zermani Associati Studio di Architettura, Kris Coenegrachts, François Michaud-Nérard en Ola Asp.

www.nai010.com

9 789462 084230 >

nai010 uitgevers